

Konrad Hirschler. *The Written Word in the Medieval Arabic Lands: A Social and Cultural History of Reading Practices*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2011. 304 s., ISBN 9780748642564.

MUSTAFA ALTUĞ YAYLA

Universität Hamburg
(altugyayla@gmail.com).

“ ” Yayla, Mustafa Altuğ. “Konrad Hirschler. *The Written Word in the Medieval Arabic Lands: A Social and Cultural History of Reading Practices*.” *Zemin*, s. 2 (2021): 270-275.

Yakın zamanlara kadar İslâmi yazma eserler üzerine yapılan çalışmalarda çoğunlukla Abbasiler ve öncesi dönemlere odaklanılmaktaydı. Abbasiler sonrası yazma eser kültürünü ele alan çalışmalar da ya genellikle tekil örnekleri incelemek gibi sınırlı bir çerçeveye sahipti ya da belli tematik bir konuda yazma eserlere dolaylı olarak yaklaşan bir eğilim gösteriyordu.¹ Şüphesiz böylesi bir temayülün oluşmasında Abbasiler sonrası dönemin akademide son yıllara kadar büyük oranda “gerileme” paradigmasıyla tasavvur edilmesinin payı büyüktü. Diğer taraftan İslâmi yazma eserlere ulaşımında yaşanan güçlükler de araştırmacıları “iddialı olmayan” yani daha çok tekil/kısıtlı örnekleri merkezine alan araştırmalara iten sebeplerin başında geliyordu. Fakat son dönemlerde hem dijitalleşme, kataloglama gibi yazma eserlere olan erişimin kolaylaşmasını sağlayan gelişmeler hem de “gerileme” paradigmasına karşı son yıllarda ortaya çıkan eleştiriler, beraberinde literatürde önemli değişimler getirdi.² Sonuç olarak yakın zamanda yapılan bazı çalışmalar ile birlikte İslâmi yazma eser kültürü hakkında hem daha bütüncül değerlendirmelerde bulunduğu hem de gerileme paradigmasına eleştirel bir bağlamda yaklaşıldığı görülmekte olup, Abbasi sonrası dönem yazma eser kültürüne eskiye nazaran çok daha fazla odaklanıldığı da gözlemlenmektedir.

Bu bağlamda Konrad Hirschler’in 2011’de yayımlanan *The Written Word in the Medieval Arabic Lands: A Social and Cultural History of Reading Practices* adlı kitabı yukarıda bahsedilen gelişmelerden beslenerek Abbasi sonrası yazma eser kültüründe yaşanan dönüşümleri Memluk dönemi (yaklaşık 1200-1500) özelinde ele alan hem yöntemsel hem de odak açısından dikkat çekici çalışmalardan biridir. Çalışmasında, İslâmi yazma eser kültüründe Abbasi döneminden itibaren gözlemlenebilen pek çok gelişmenin –kâğıdın ucuzlaması ve yazma eserlerdeki sayfa düzenlerinin okurlar için kullanışlı hale gelmesi gibi– Memluk dönemi yazma eser kültürünü (ve yazılı kültürü) kayda değer bir şekilde etkilediğini iddia eden Hirschler, bu dönemde sözlü (oral) ve/veya işitsel (aural)

¹ Yazma eser kültürüne kitap boyunca dolaylı olarak odaklanan “tematik” çalışmalara bir örnek olarak bk. Michael Chamberlain, *Knowledge and Social Practice in Medieval Damascus, 1190–1350* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).

² Bu konuda güncel bir değerlendirme için bk. Syrinx von Hees, haz. *Inhiṭāt – The Decline Paradigm: Its Influence and Persistence in the Writing of Arab Cultural History* (Würzburg: Ergon-Verlag, 2017).

“okumanın”³ yanında metinlerin yazıya aktarılmasının oldukça yaygınlaştığını (textualization) ve çok daha önemlisi bu durumun “alim-olmayanlar” (non-scholar) arasında da görünür hale geldiğini (popularization) öne sürmektedir. Başka bir ifadeyle Hirschler’in kitabı yöntemsel açıdan yazma eserleri merkezine alması, odak açısından ise temelde Abbasi sonrası dönem Memluk dünyasındaki “alim-olmayanları” araştırma konusu edinmesi çerçevesinde literatüre oldukça dikkat çeken bir katkıda bulunmaktadır. Hirschler kitabındaki argümanları beş bölümde ortaya koymaktadır.

Hirschler kitabının “Reading and Writerly Culture” başlığına sahip birinci bölümünde İslâmî yazma eser kültürüne ilişkin literatürdeki durumu genel hatlarıyla ortaya koyar. İlk olarak “okuma” eyleminin sadece sessiz-bireysel okumaya indirgenmesini eleştiren Hirschler, “görsel” ve “işitsel” okuma eylemlerinin de bu dönemde, modern dönemin aksine, okuma kültüründe oldukça önemli bir yere sahip olduğunun altını çizer (yazar, bu konuya kitabının beşinci bölümünde özellikle değinir). Zira onun da vurguladığı üzere bu dönemde görsel, işitsel veya bireysel okumanın sınırları çoğu zaman muğlaktır. Hatta Hirschler, ümmilik (امی) hususuna değinirken bu dönemde bazen görsel ve/veya işitsel olarak “okuyabilen” ve hatta “metin üretebilen” kişilerin çoğu zaman yazmayı bilmediklerini hatırlatır. Okuma/yazma konusunda bu gibi tespitlerinden sonra İslâm dünyasında Abbasi dönemi kâğıt kullanımının ve doğal olarak yazılı kültürün yaygınlaşması sürecinde François Déroche’un Ortadoğu’da bir “grafik devrim” yaşandığına yönelik iddiasını hatırlatan Hirschler, bunun neticesinde yazma eserlerin sayfa düzeninin Abbasi ve öncesi döneme nazaran çok daha “okunaklı” hale geldiğini vurgular. Benzer şekilde Abbasi sonrası dönemde bilgiye daha rahat ulaşabilmek ansiklopedilerin veya benzer tarzda ilmi açıdan önem arz eden kitapların ana fikirlerini özetleyen risalelerin sayısının da arttığını söyler.⁴ Tüm bu gelişmelere ek olarak Memluk döneminde yazılı kültürün ve okumanın toplumun geniş kesimlerine yayıldığına dikkat çeker. Fakat mevcut literatürün genellikle *zârif* yani toplumun “üst tabaka” denilebilecek “elit” kesimlerine odaklandığını ve bu yüzden de “üst tabaka-dışı” okurların okuma pratiklerine yakın zamanlara kadar pek de ilgi gösterilmediğini defaatle vurgular.

³ “Okuma” kavramıyla Hirschler’in ne kastettiğine bir sonraki paragrafta değinilecektir.

⁴ Bu konuda spesifik-güncel bir çalışma için bk. Elias Muhanna, *The World in a Book: al-Nuwayri and the Islamic Encyclopedic Tradition* (Princeton: Princeton University Press, 2018), 5-29.

Kitabın kalan üç bölümünde ise yazılı kültürün toplumun geniş kesimleri arasında yaygın hale gelmesinin Memluk bağlamındaki “serüveni” adım adım ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda kitabın “A City is Reading” adlı ikinci bölümünde Hirschler, yazılı kültürün toplumda yaygın hale gelmesinin okuma meclislerinin (reading sessions) kamusal okumayı (public reading) mümkün kılması çerçevesinde inceler. Bunu da İbn Asâkir’in (ö. 1176) Şam Tarihi eserinin nüshalarındaki kıraat kayıtlarından (semâ’ kayıtları) istifade ederek yapar. Bu kayıtlardan yola çıkarak Şam Tarihi’nin okuma meclislerindeki okur profillerini ortaya koymaya çalışan Hirschler, sonuçta tüccardan zanaatkâra, kâtipten alime birbirinden farklı kesimlerden gelen insanların bu meclislere katıldığına, hatta katılanların yüzde seksene yakınının “alim-olmayan” kişiler olduğuna işaret eder. Diğer taraftan tam bu noktada Hirschler’in kitabının sonuç bölümünde vurguladığı üzere semâ’ kayıtları okur profili belirlemede elimizde olan yegâne kaynak grubu değildir. Ona göre nüshalarda o nüshaya sahip olan kişi veya kişilerin ismini ve/veya unvanını ihtiva eden temellük (aidiyet) kayıtları da bu belirlemelerde oldukça önem arz eder. Neticede Osmanlı döneminden günümüze ulaşabilen çoğu nüshada bulunan bu kayıtların, literatürdeki genel temayül olan kitapların *sebeb-i teliflerinden* yola çıkılarak öne sürülen “teorik” okur profillerinden ziyade bize kitapların “gerçekteki” okurlarının kimler olduğunun tespit edilmesinde ciddi bir yararı olacağı açıktır.

“Learning to Read” adlı üçüncü bölümün temelini ise aynı dönemin Memluk coğrafyasında vakıflar tarafından fonlanan sıbyan mekteplerindeki artış oluşturur. Hirschler, bu dönemde Memluk topraklarındaki sıbyan mekteplerinin arttığını, bu okullarda toplumun farklı (tüccar, zanaatkar çocukları vb.) kesimlerinden gelen kişilerin çocuklarının eğitim aldığını ve bu okullarda sadece dini bilgilerin değil aynı zamanda okuma yazma becerilerinin de öğrencilere aktarıldığını ortaya koyar. Bu durumun da toplumdaki okuyabilen ve elbette yazabilen sayısını arttıracığı yani yazılı kültürü güçlendireceği açıktır. Hirschler, bu okullardaki tedrisatın nasıl yapıldığını ve ders programlarının içeriğini de inceleme konusu edinir. Bu bağlamda sıbyan mekteplerinde okuma/yazma becerileri yanında dönemin yazılı kültürüne dair “kültürel okuryazarlık” edinilebileceği ve böylesi bir durumun sıbyan mekteplerinde eğitim görenleri dönemin okuma kültüründe ön plana çıkaracak bir etmen olduğu da açıktır.

Dördüncü bölümde ise Memluk coğrafyasındaki vakıf kütüphanelerinin artışı yazılı kültürün yaygınlaşması çerçevesinde incelenir. Bu bölümde

Hirschler, İslâm dünyasında daha önceki dönemlerde hükümdarlar tarafından kurulan büyük kütüphanelere nazaran Memluk döneminde artık daha küçük çaplı ve hükümdarlara ek olarak vakıflar tarafından da fonlanan kütüphanelerin fazlaştığını konu eder. Dahası bu kütüphanelerin koleksiyonlarında sadece İslâmi ilimler hakkındaki eserlerin değil aynı zamanda bu konular dışında kalan edebiyat, tarih ve tasavvuf eserlerinin de bulunduğuna dikkat çeker. Hirschler ayrıca bu kütüphanelere erişimin ve kütüphanelerden eser ödünç almanın, saray kütüphanelerine nazaran bir hayli kolay olduğunu da örneklerle ortaya koyar. Bu noktada kütüphanelerin sayısındaki artışın 16. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda Anadolu ve Balkanlar bağlamında da geçerli olduğunu hatırlamak gerekir.⁵ Bu açıdan Osmanlı bağlamındaki kütüphane artışının yazılı kültürün toplum genelinde yaygınlaşmasında nasıl bir rol oynadığı incelenmesi gereken önemli bir araştırma konusudur.

Beşinci ve son bölüm olan “Popular Reading Practices”te Hirschler “gerçekleri yansıtmayan” (pseudo-historical) kahramanlık ve “ilmi olmayan” Peygamber anlatılarını yazılı kültürün topluma yayılması çerçevesinde odağına alır. Hirschler öncelikle böylesi anlatıların Memluk döneminde toplumun “alim-olmayan” kesimleri arasında yaygın olarak “okunmaya” başlandığına işaret eder.⁶ Dahası bu anlatıların yalnız okunmakla kalmayıp artık “alim-olmayan” kesimler tarafından da kaleme alındığının altını çizer. Çarpıcı olan ise bu anlatıların “tüketiminin” toplumda yaygınlaşması ile böylesi anlatılara karşı alim kesim nezdinde ciddi tepkilerin doğmasıdır. Neticede Peygamber’in hayatı gibi genellikle alimlerin alanına giren bir konuda alim olmayanların, çoğunlukla da “uydurma” denilebilecek malumatla eserler kaleme almaları ve bunların da toplumda yaygın olarak “okunması” onlar için hiç şüphesiz rahatsız edicidir. Ayrıca Hirschler alimler arasındaki bu gibi tepkilerin bir diğer nedenin de onların yazılı kültürde sahip oldukları egemenliklerinin sarsılması olabileceğini iddia eder. Bu noktada belirtmek gerekir ki “alimlerin” yer yer homojen bir grup olarak tasvir edilmesi Hirschler kitabında göze çarpan problemli bir unsur olarak değerlendirilebilir.

⁵ Örneğin bk. İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik* (İstanbul: Timaş, 2015), 128-222.

⁶ Burada okuma eylemini şüphesiz bir “okuyucu” sesli manada gerçekleştiriyor ve mekândakiler ise onu işitsel (aural) olarak dinliyordu. Hirschler’e göre bunun da bir okuma eylemi olduğunun altını tekrar çizmek gerekir.

Bu çerçevede akla gelen temel soru Memluk toplumunda alimlerin içinden de böylesi "hurafelere" yatkın kişilerin olup olmadığıdır. Yine benzer şekilde "alimler" ile "alim-olmayanlar" arasındaki geçişkenlikler araştırılmayı bekleyen bir diğer noktadır. Şüphesiz bu gibi soruların benzerleri Osmanlı bağlamı için de sorulabilir.

Sonuç olarak Hirschler'in kitabının görsel, anlatı ve belge niteliğindeki çok sayıda kaynağı kullanmasının ve bunları kullanarak Memluk dönemi gibi geniş bir zaman aralığında yazma eser kültüründe yaşanan dönüşümleri bütüncül olarak değerlendirmesinin literatür açısından oldukça değerli olduğu açıktır. Diğer taraftan kitap her ne kadar yazıya aktarılan metinlerin (textualization) Memluk toplumunun "alim-olmayan" kesimleri arasında yaygınlaşmasına (popularization) odaklanarak önemli bir katkıda bulunsa da yazma eser kültürüne dair bütüncül manada bir fikir edinebilmek için aynı dönemde alimler arasında yaygınlaşan yazılı metinlerin bütüncül olarak çalışılması da önemli bir gerekliliktir. Bu bağlamda Doris Behrens-Abouseif'in Memluk dönemi yazma eser piyasasını ele aldığı *The Book in Mamluk Egypt and Syria (1250-1517): Scribes, Libraries and Market* adlı eserin de kaleme alınmış olması araştırmacılar için teşvik edici bir unsur olarak görülebilir.⁷ Böylece hem yazma eser piyasası hem de "alim-olmayanların" okuma temayülleri incelenmiş bir araştırma sahası olan Memluk bağlamındaki "alimlerin" okuma pratikleri hakkında daha kapsamlı bir tablo ortaya konulabilir.

⁷ Kitabın tam künyesi şu şekildedir: Doris Behrens-Abouseif, *The Book in Mamluk Egypt and Syria (1250-1517): Scribes, Libraries and Market* (Leiden: Brill, 2019).